

Fundamentalizmus – a vallási és politikai radikalizmus vonatkozásai

■ BERÉNYI MÁTYÁS

FABINY Tibor – HORVÁTH Orsolya – M. PINTÉR Tibor (szerk.): *Fundamentalizmus, protestantizmus, modernitás*. L'Harmattan, Budapest, 2024.¹

Kétségtelen, hogy a fundamentalizmus jelenségének vizsgálata mulaszthatatlan teendő: a globális médiazajban és politikai drámában, ahol a közéletet a fogyasztás és a kattintásvadászat szirénhangjai uralják, éles reflektorfény világít a hit és értelmezés dimenzióira. A *Fundamentalizmus, protestantizmus, modernitás* (L'Harmattan, 2024) című tanulmánykötet a Károli Gáspár Református Egyetem Hermeneutikai Kutatóközpont kutatócsoportjának munkája: tizenegy szerző tollából származó írást tartalmaz, amelyek különböző tudományterületek szemszögéből vizsgálják a fundamentalizmus jelenségét. A kötet szerkesztői, Fabiny Tibor, Horváth Orsolya és M. Pintér Tibor a fundamentalizmus problémájának hermeneutikai jellegére hívják fel a figyelmet, így tulajdonképpen rátapintva arra a konfliktusra, amely oly erősen feszül a modern ember és általánosan mindenféle jellegű szöveg között. Többen a Biblia tévedhetetlenségéről szóló tanításról írnak, és mi más is lenne kézenfekvőbb gyógyír a jelenkor tömeges bizonytalanságára, mint a hitbuzgalom egy vallás, avagy vallási szent szöveg iránt, amely így már nem igényli a mély értelmezést, következetes és egyszerű bizonyosságokat, kiszámítható világ- és jövőképet biztosít. Ahogy Veres Ábel írja: „...a politikusok cserbenhagyják őket, ezért a földi, kézzelfogható reménységüket a transzcendens remény váltja fel.” Akármilyen nehéz fogalom is, úgy tűnik, fontos megértenünk a fundamentalizmust. A szerzők változatos – teológiai, vallásszociológiai, nyelvészeti, filozófiai és irodalomtudományi – módszertannal közelítik meg az ugyancsak sokrétű vallási és társadalmi jelenséget.

Mindannyian láttunk már ortodox zsidókat fekete kalapban, kaftánban és jellegzetes pajesszal, muszlim férfiakat hagyományos dzsalabijában vagy kufi sapkában, illetve amerikai evangélikál keresztényeket dicsőítő zenére emelt kézzel imádkozni, majd a politika és a vallás összefonódó hatalmi narratíváit hirdetni. Ám annál kevésbé vagyunk tájékozottak a megszokott vallásosságtól elhajló hittek sokszínűsége és mechanizmusai kapcsán, bár azok is meghatározó szerepet játszanak a modern társadalom alakulásában. A fundamentalizmus ólomnehéz fogalma sokszor a címkézés és megbélyegzés eszközévé válik, a szélsőséges vallási csoportok gyakran a média és a politika keresztüzté-

¹ A recenzió a KRE BTK 20806B800 témaszámú pályázatának támogatásával készült.

nek alanyai és tárgyai, így a közbeszéd és a tudomány részéről méltánytalan lenne, ha szemet hunyna vizsgálatuk elmaradása felett, és restelné annak árnyalt kivitelezését. Szalai Miklós tanulmánya például részletesen bemutatja, hogy az ortodox zsidóság korántsem egységes, és nem azonosítható automatikusan a fundamentalizmussal; ahogyan más vallási tradíciókban sem lehet a hitbuzgalmat vagy a hagyományhűséget a fundamentalizmus rangjelzésének tekinteni, ahogy a sokszor egy kalap alá vett amerikai evangélikál keresztények sem mind fundamentalisták. A tanulmánykötet eléri eredeti célját: olvasmányos és közérthető, így az akadémia elefántcsonttornyából közelebb kerül a társadalmi diskurzus dimenziójához. Fabiny többek között azzal is indokolja a fundamentalizmus kutatását, hogy az „amerikai egyetemeken, főleg a nem nyugati kultúrákból érkező hallgatók körében is megjelent ez az ideológia”. Bár elsősorban a protestáns fundamentalizmus és annak a Bibliára vonatkozó tévedhetetlenségi tanításának és modernitáshoz való viszonyának kérdése áll a kötet középpontjában, emellett az evangélikál, iszlám és zsidó fundamentalizmus, illetve rengeteg egyéb diszciplináris vonatkozás is a boncasztalra kerül – szélesebb rálátást nyújtva a naiv olvasónak arra, mi fundamentalizmus, és mi nem az.

A könyv három részre oszlik, amely részekben négy-négy-három tanulmány olvasható. Először a fundamentalizmus (már említett) hermeneutikai oldala van górcső alá véve, az ember és a Biblia közötti kapcsolat, majd a hagyomány szerepe mint az értelmezés közvetítő közege, valamint hatástörténete, ami megvilágító erejű a tekintetben is, miként alakítja a szöveg recepciója a befogadó gondolkodását.

A fundamentalizmus tehát elsősorban bibliaértelmezési kérdés, amint azt többek között Fabiny Tibor is írja az *Előszóban*: „A szent iratokhoz való viszony, azok isteni tekintélye, inspirációja, sőt tévedhetetlensége és értelmezése mindegyik vallásban a hitélet alapjának, »fundamentumának« tekinthető.” Fabiny később, tanulmányában a fundamentalisták játéktérébe lép, és a tévedhetetlenség tana elé teológiai bírálatot állít: kifogása abban rejlik, hogy hermeneutikájuk propozicionális állításokat keres és érveket használ, ami szembefordul a Szentírásról való tanúságtétel elvével. A bibliaértelmezés tévedhetetlenségre alapuló módszereiről továbbá azt állítja, hogy bár szorosan kapcsolódhatnak a fundamentalizmushoz, mégsem teljesen fedik azt, idézve Mark A. Nollt.

Bernhardt Dóra *Protestáns fundamentalizmus és modernitás* című tanulmányában rögtön egy gyakran visszatérő perspektíva nyílik ki, miszerint a fundamentalizmusról elsősorban nem mozgalmként, hanem szociokulturális modern ellenreakcióként beszélhetünk: olyasvalami, ami a gépies zakatolás és az ész birodalmával szemben akarja felvenni a harcot. Ezzel kiterjeszti a Fabiny-féle teológiai megközelítést a kultúrára, a pszichológiára és a médiakörnyezetre. Részletesebben Szalai Miklós bontja majd ki a problémát, mondván, a fundamentalizmust a modern kor kommunikációs technológiája és információs kultúrája hívta életre (úgy, mint sok más szélsőséget is), hozzátevé, hogy a fundamentalizmus – Rostoványi Zsolt kifejezésével élve – „konzervatív felelet a modernizmusra, a modern világ újfajta – re-tradicionális – megközelítési módja”. Modern és antimodern irányzat.

A kötet érdeme továbbá, hogy a fundamentalizmust mint mozgalmat is körülírja. A fogalom eredetileg egy lokális amerikai protestáns mozgalom önelnevezéseként jelenik meg a 20. század elején. Kilencvenhét konzervatív egyházi vezető a nyugati világ számos pontjáról tizenkét kötetben foglalta össze a keresztény hit alapvető tételeit. Ezeket az írásokat kiadták, és háromszázezer ingyenes példányt osztottak szét a hitéleti közösség tagjai között. A *The Fundamentals* a hit alapjait akarta szembeállítani a bibliai történetkritikával és a teológiai liberalizmussal. Kezdetben azok tartoztak köreikbe, akik szerint a keresztény hit lényeges pontjai – mint Jézus istensége, a szűztől születés, a helyettes bűnhődés, a testi feltámadás és a Szentírás tévedhetetlensége – nem alkuképes tételek. A kifejezés

azonban mára átcsúszott egy vallásközi és világnézeti mezőbe. Ezzel a *fundamentalizmus* szó univerzalizálódik és instrumentalizálódik, úgy, ahogy annak idején maga a fundamentalizmus is ezt tette a szent szöveggel. A fogalom szétterjedésével párhuzamban számos kérdés felvetődik: Most akkor ki tekinthető fundamentalistának? Jézust mondhatjuk annak? Mi van akkor, ha az egész egyháztörténeti mainstream fundamentalista?

Érdekesség, hogy a bibliaértelmezés tévedhetetlenségi tanának formális egyházi kiadványa is született, melyet Kodácsy Tamás *A Szentírás tekintélyének vizsgálata a Chicagói nyilatkozatban és a II. Helvét hitvallásban* című tanulmányában elemez, és a Második helvét hitvallással állít szembe. A református egyház egyik meghatározó hitirata azt állítja, hogy a Szentírás tekintélye önmagától van, nem valamiféle külső ágens behatásától, ami rásüti, hogy tévedhetetlen. A „múlt századi kísérlet”, amelyet „röviden Chicagói nyilatkozatnak nevezünk”, egy „1978-ban készült dokumentum”, amelyet körülbelül háromszáz amerikai evangélikál akadémikus írt alá – jellemzi az iratot Kodácsy. Mellette Fabiny is fogalkozik a nyilatkozattal, ám ő a hermeneutikai és történeti-teológiai problémáira mutat rá: szerinte a nyilatkozat a modernitás válságára adott védekező ideológiai reflexió. A kötet különböző szerzői nagyjából megegyeznek abban, hogy a nyilatkozat egy téves próbálkozás, amely emberi keretek közé akar zárni azon túlmutató dolgokat.

A kötet gyakran taglalt problémája a fundamentalisták szó szerinti bibliaértelmezése is. Ezt a módszertant érdemes elkülöníteni a klasszikus teológiai hagyományban is megjelenő *sensus literalistól*, amely kifejezés eredetileg azt jelöli, amit a szöveg a maga műfajában, kontextusában, nyelvi eszközeivel mondani akar. Továbbá érdemes elkülöníteni a reformáció *sola scriptura* elvétől is, ami eredetileg arra vonatkozott, hogy a Szentírás az egyetlen zsinórmérték. A protestáns fundamentalizmus a *sola scriptura* elvét radikalizálja: a hagyományos értelmet szó szerinti értelemre, literalizmusra cseréli. Már nem a szöveg intonációja a döntő, hanem a felszíni lexikális jelentés: amennyiben a teremtés hat nap alatt zajlott, akkor az hat huszonnégy órás napot jelent; az ősidőkben az emberek pedig tényleg több száz évig éltek. Fabiny azt a torz értelmezést bírálja, amikor a Biblia megkérdőjelezhetetlen tényállítások lajstromává válik.

A literalizmus egy tágabb, 21. századi rákfenével lehet összefüggésben: a felületes feldolgozás népbetegségével. A Szalai által is részletesen tárgyalt információáradat olyan kognitív környezetet teremt, amelyben az egyén hozzászokik az azonnali, gyors és felszínes értelmezéshez. A felületes feldolgozás – amely nem aktiválja a mélyebb szemantikai kapcsolatok feltárásához szükséges kognitív műveleteket – a memóriateljesítményt is jelentősen rontja. Empirikus kutatások igazolják, hogy a kritikai olvasás és a munkamemória terhelése nélkül a tanulók meglepően gyengén idézik fel a rövidebb, másfél oldalas szövegek tartalmát rövid időn belül; részben éppen azért, mert a felszínes olvasás nem teszi lehetővé a tartalom stabil mentális reprezentációjának kialakítását. A Biblia szó szerinti értelmezése, a metaforikus és átvitt értelem felett való szemet hunyás e kollektíve terjedő kognitív mintázat bibliaértelmezési lecsapódása. A késő kapitalista, spektakuláris társadalmak médialogikája: a világ leegyszerűsítésének, gyorsfogyasztásának és vizuális elkorcsosításának kényszere.

A bibliafordítás funkcionalista megközelítésének hermeneutikája című tanulmányában M. Pintér Tibor megállapítja, hogy a fundamentalizmus nemcsak teológiai, hanem nyelvi és kommunikációs félreértés is, hiszen a többrétegű és aktívan mozgó ígéhez nem rendelhető egy passzív, egyszerű kijelentés, miszerint szó szerint kellene értelmeznünk azt. Pecsuk Ottóval karöltve fordítástudományi szemszögből közelítik meg a Biblia szent szövegének kérdését – elsődlegesen nem maga a vallás, hanem a szöveg értelmezhetőségének nehézsége, illetve a fordítói dilemmák felől, amelyek mégiscsak

a hermeneutika tárgyai, de távoliak a teológiától. M. Pintér hangsúlyozza, hogy a forrásnyelvi szöveg múltjának és eredeti céljának figyelembe vétele elengedhetetlen (a Biblia kapcsán), a fordító aktív értelmezőként van jelen, aki a funkcionális megközelítés szellemében a bibliai textust az adott közösség igényeihez kell, hogy igazítsa.

A protestáns fundamentalizmus kereteiből tágabb vallási mederbe lépve – a bevezetőben felvilágosított vallásos képek kibontásaként – Szalai Miklós *Három fundamentalizmus* című tanulmányában azt kérdezi, milyen párhuzamok és különbségek rajzolódnak ki a három ábrahámista vallás fundamentalizmusai között. Az iszlám, zsidó és keresztény fundamentalizmus összehasonlító bemutatásán keresztül mélyebb szerkezetre tapint. Szerinte a vallásoknak alapvetően kétféle válaszuk lehet a modernitásra: először is önmaguk felhígítása, másodsor pedig megmerevítése. E felismerés elengedhetetlen minden hagyomány számára, amennyiben a 21. század életterében kíván megmaradni. A kereszténységben is vannak, akik a felhígítással válaszolnak, mondjuk Rudolf Bultmann német teológus, akinek nevéhez fűződik a demitologizálás elmélete, melynek segítségével a „hitetlen” modern ember lefejtje a Biblia mitológiai köntösét, és feltárja annak egzisztenciális magját. Ezzel szemben áll a hagyomány megmerevedése: a fundamentalizmus pontosan a mítosz megőrzésével ügyeskedik, a radikális újraszilárdításban látja a hit túlélési stratégiáját. A két oldal így ugyanazon modern nyomásból fakad: a racionális világkép és a vallás közötti feszültségből, s mégis teljesen ellentétes irányba mozdul. Szalainál bomlik ki a vezérmotívum, miszerint a fundamentalizmus mint jelenség kizárólag modern, amely ugyan „régik idők eredeti” formáit kívánja visszaállítani, de ez – írja – önmagában önámítás: a mozgalom maga is a modern kor gyermeke.

Szalai kifejti, hogy a modern információs eszközök és a globalizált médiatér olyan mennyiségű, egymásnak feszülő értéket zúdít az egyénre, amely szükségszerűen belső feszültséget, kognitív diszonzanciát kelt. Az öröklött vagy megküzdési stratégiaként felvett dogmák egy ideig csendben lapulnak, majd a kívülről érkező, ellentétes impulzusok hatására jogokat kezdenek követelni maguknak, és az embernek választania kell, melyik világhoz tartozik, ezzel tökéletesen megalapozva a „mi” és „ők” precedensét és esetlegesen az erőszak, a gyűlölet dimenzióit.

Az információáradat számos következménnyel jár az egyén állapotára nézve. Úgy gondolom, idevág Byung-Chul Han német-koreai filozófus *A narráció válsága* című könyvének gondolatmenete. Byung-Chul ugyanis megrajzolja, hogyan foszlik szét a történetmondás képessége a gyorsuló információs korszak fragmentált, vizualitás alapú kommunikációjában. A klasszikus narratíva, amely ívet húz múlt, jelen és jövő között, értelmet keres és közösségi jelentést termel – ami mára háttérbe szorult az azonnali láthatóság kultúrájában. A modern fundamentalisták bibliaértelmezésében véleményem szerint pont ez a kortünet szólal meg.

Pecsuk Ottó a bibliafordítás történelmébe tekint vissza, mégpedig azzal a céllal, hogy a szó szerinti fordításokat vizsgálja. A literális megközelítés hívei a forma megtartásában hisznek. Abból indulnak ki, hogy „a forma a lefordítandó szöveg elidegeníthetetlen része, és nem is lehetséges a pontos fordítás a forma feláldozása árán”. A szó szerinti fordítás így a Biblia megszenteltetését igyekszik elkerülni. Pecsuk álláspontja emlékeztet arra, hogy a szorosan értelmezett hagyomány – a formai hűség – hasznos válasz is lehet a modernitás kiüresítő tendenciáira.

Horváth Orsolya Luther Márton hermeneutikájának lételméleti gyökereihez ás, és a közties létezés mibenlétét elemzi a reformátor kevésbé ismert *Disputáció az emberről* című tételsora alapján. Kiemeli, hogy Luther teológiája – az Isten–ember–világ hármasságáról vallott elképzelése – szigorúan kizárja a fundamentalizmusba hajló bibliaértelmezést. A Biblia megértésének története van, Isten pe-

dig mindig aktívan cselekszik a történelemben, így a „Szentírás értése nem lehet befejezett”. A Szentírás értése nem egyszeri, statikus aktus, hanem folyamat, amelyben a befogadó személy is részt vesz. Egy olyan folyamat, mint a keresztút. Ahogy Horváth idézi Luthert: „A kereszt és a szenvedés útján megyünk folyamatosan az ígéret földje felé [...] A keresztény ember életét ne képzeld nyugalmi állapotnak, hanem átmenetnek, előrehaladásnak...” Konklúziójában kiemeli, hogy Luther szerint nem a betűben való hit, hanem a személyes tapasztalat és a Krisztusra való hallgatás szemlélete kell, hogy az origó legyen, ezért a literalizálás lehetősége eleve kizárt. A közties létezés, átmenetiség valahol arra vonatkozik, hogy a nagy célokat itt nem fogjuk tudni elérni, és az emberi út és sorskérdés az út iránti alázatban, az átmenetiség tiszteletében, a keresztútban rejlik.

A fundamentalizmus érdekes kérdésfeltevése, hogy vajon visszamenőleg kit nevezhetünk fundamentalistának. Karl Barth kikényszerített színvallását Veres Ábel elemzi „*Kösz, de nem!*” – *Karl Barth válasza a fundamentalizmusra* című tanulmányában, harcba küldve a dialektikus teológia „nagy trombitását” a fundamentalisták ellen. Bevezetésében kifejti, hogy a vallási és politikai ellentétek korunk polgárháborúinak forrásai, s a fundamentalizmus a politika szakrálissá tételének és szakrális ügyek politikává tételének végső következménye. Bizonyos helyeken a Szent Ágoston óta élt legnagyobb teológusnak nevezett Barth egy „kettős nemmel” válaszol a fundamentalizmus kihívására. Ez a „kettős nem” a polgári világ szekularizációja és a vallási dogmatizmus felé egyaránt irányul. Egyrészt kompromisszumot sem köt a liberális teológusokkal, mondván, hogy a Biblia Isten szava, s nem pedig emberi szimbólum, másrészt elutasítja a betű szerinti értelmet: a Bibliát „mutató kézként” fogja fel, de egyben elkerüli a bibliakritika Isten szavára törő relativizációs kísérleteit. Veres Ábel tehát lerántja a leplet Karl Barthról, aminek következtében egy – az előző tanulmányhoz hasonló – krisztocentrikus világkép rajzolódik ki a Biblia dogmatikus értelmezésével és az ateizmus szekularizmusával szemben.

A kötet harmadik része szélesebb, hatástörténeti és politikai kontextusba helyezi a fundamentalizmust. Izsák Norbert tanulmányában a lélektannak nyit ajtót azzal, hogy négy jelentős monográfiát mutat be, amelyekeken keresztül rávilágít arra, hogy a fundamentalizmus többdimenziós jelenség, és a hittartalom mellett hitfolyamatként is jelöli a tárgyalta fogalmat. A fundamentalisták úgy érzik, hogy folyamatosan támadják őket, ezért folyamatosan védekeznek a rájuk rontó modernitással szemben. A fundamentalizmus akár a „nép ópiumaként” is aposztrofálható, ami egy biztonság- és hovatartozásérzést nyújtó valóságértelmezést biztosít. Izsák kifejti, hogy a „megváltottság tudata” elemeli az alanyt környezetéből. Hangsúlyozza, hogy a fundamentalizmusban szinte univerzálisan kidomborodik a bűntudat és a kárhozattól való elemi rettegés, például a haragvó Isten elképzelésében vagy „a világ egy veszélyes hely” gondolatiságában. Szerinte a fentiek nem feltétlenül jelentenek erőszakot, sokszor inkább gyermekkorból hozott traumaként vagy önvédelmi stratégiaként értelmezhetők.

Izsák – bár árnyalja annak elképzeléseit – kulcsfontosságú lépést tesz meg akkor, amikor behozza a képbe Altemeyer *Right-Wing Authoritarianism* skáláját. Ezzel azt a perspektívát nyitja meg, hogy a jobboldaliság (értsd: az adott társadalomban rögzült hatalmi struktúrák és értékek tisztelete), a fasizmus, a tekintélytisztelet és az önkényuralmi rendszerek követése olyan személyiségjellemzők, amelyek egy fundamentalista vagy akár evanglikál embertől jellemzően nem állnak távol – s itt a finom fogalmazás indokolt a tanulmány skála iránt tanúsított jogos kritikáinak tekintetbe vételével, ám egyúttal némi bátorság is megengedett Buda Péter később következő gondolataira is figyelve. Az amerikai evanglikál kereszténységről folytatott diskurzus a jelenkorban még fontosabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a Pew Research felmérése szerint a fehér evanglikál szavazók 72%-a elégedett Trump elnöki tevékenységével; a szigorúbb keretű fundamentalistákról ugyan nincsenek adataink, azonban

Trump kormányzatában és követői között egyáltalán nem ritkaság a fundamentalista sajtómegnyilvánulás, így a politikai-teológiai-pszichológiai elemzés teljességgel indokolt. A fundamentalisták annak ellenére képezik az elnök támogatói táborának egy részét, hogy Trump egy marketingpolitikai húzás keretén belül pont a legfontosabb iratukat degradálta, amikor egy, a Függetlenségi nyilatkozattal kiegészített Biblia-kiadást népszerűsített.

Kósa Amy még inkább a tapasztalat síkjára emeli a témát: két amerikai exfundamentalista szerző, Rachel Held Evans és Nadia Bolz-Weber önéletrajzát elemzi. Írásában a fundamentalizmusból való kilépés történetét globális ügyekre való reflektálás ékesíti, például az USA két híres buddhista templomának megemlézésekor reflektál a bevándorlás és a globalizáció kérdésére. Bemutatja a tradíció és a személyes tapasztalat közötti feszültség milyenségét egy ember életében, jól illeszkedve Izsák elméleti-pszichológiai munkájához. A tinédzser konzervatív gyülekezetének nézetei és családja megengedőbb gyakorlata vagy a patriarchális egyház is képes nagy eszmei kérdőjelek és döntések elé állítani az óvatlanul cseperedő tinédzsert. Az írók egyszerre szólalnak meg a női identitás és a liberális bibliaértelmezés poétikájának hangnemében, ugyanis a fundamentalista tradíció kritikájában megjelenik a férfiak dominanciája és a nőkre nehezedő túlzott társadalmi nyomás kérdése is. Fontos megértenünk az exfundamentalistákat, hiszen közös társadalmi célunk az onnan kivezető út feltárása, azzal a céllal, hogy a tévelygőknek irányjelzést küldhessünk.

Buda Péter nyomán elérkezünk a fundamentalizmus és a politika kapcsolatához, ahol kiderül, hogy a fundamentalizmus „egy redukcionista, ultraliteralizmusra épülő hermeneutikából fakadó politikai ideológia”. A politikai fundamentalisták instrumentalizálják a vallást és a szöveget, egyes részeket kontextusból kiragadva tényként erőltetnek a valóságra politikai célokkal. Bár az evangélikások és a fundamentalisták között különbségek találhatóak, amelyeket a kötet részletesen tárgyal, a „keresztény kultúrharcos” Trump hívei között egészen biztosan nagy számban akadnak támogatók, akik az amerikai evangélikál fundamentalizmust képviselik vagy tipikus toposzait hirdetik. Ezen amerikai antiszekuláris politikai filozófia materializálódása olyan közös célokban érhető tetten, mint az abortuszellenesség, az azonos neműek házasságának ellenzése vagy az iskolai vallásoktatás támogatása. A szerző tisztázza, hogy nem volna túlzás beemelnünk a fundamentalista diskurzusba példának okáért Hitlert, a náci vagy a fasiszta ideológiát, hiszen valahol ezek az irányzatok is a fundamentalizmus kategóriájába tartoznak. Buda pontos definíciót ad: a populista szuverenista (politikai) fundamentalisták azok, akik „könnyen kommunikálható, a »törzsi« lojalitás szintjét kijelölő identitásmarkerként használják (instrumentalizálják) egy adott vallás [...] tanításait”. A fundamentalizmus különböző vonatkozásai megértésének fontossága könnyen szemléltethető politikai vonulatával: a modern nagyhatalmak élén olyan uralkodók vannak, akik bár részei a modernitásnak, benne élnek, s mégis ellenzik, opponálják azt. A kérdés így is hangozhat: egy nép mennyire engedheti vajon szolgáinak, kikre a vezetést bízta, hogy a haladás megállíthatatlan ellenszelében konzerválják önmagukat?

Miközben az ember árgus szemekkel tekint politikusaira, sőt akár a tengerentúrra is kiveti érdeklődésének hálóját, a modernitás profanizált terében mégiscsak kénytelen visszanyúlni a teológia látzólag muzeális berkeibe és felfedezni, hogy az mégsem őskövelet, és hogy a politika és a teológia oly régen összeszűrték egymással a levét, hogy ember legyen a talpán, aki képes külön-külön való értelmezésükre. A témában kevésbé elmélyültek számára is evidencia, hogy a modern kori nagy vezetők megjelenéseit vallási fanatizmus, elkötelezettség, lendületes hit veszi körül, ami pedig pusztán a jéghegy csúcsa. A vallási fundamentalizmusról való beszélgetés nem pusztán a vallási-szellemi szféra dolga, hanem ugyanúgy a közélet, a társadalom és a politikaelmélet feladata – s így egyúttal az egyéné is.